

Ярослав ТАРАС

НАРОДНА ЕКОЛОГІЯ ТА ГІЄНА НА ПОЛІССІ (за матеріалами експедицій 1994—2003 рр.)

Розглядається етнекологічний аспект в народному будівництві Полісся, подаються визначення основних понять з екології архітектури, простежуються етнекологічні підходи, пов'язані з вибором місця, деревини для будівництва, власне будівництвом, а також особливу увагу приділяється питанням теплового, звукового, світлового, психологічного та гігієнічного комфорту, правилам правої руки та правої сторони.

Ключові слова: українське Полісся, народна екологія (етнекологія), народні знання, народне будівництво, народна гігієна.

© Я. ТАРАС, 2016

Сучасний стан екологічного середовища українців істотно погіршується не тільки на постчорнобильському Поліссі, але й на всій території України. Така екологічна ситуація пов'язана передусім із браком відповідних знань, неефективною діяльністю державних органів, відсутністю в них чіткої програми та механізмів її реалізації, що мали б забезпечувати охорону навколишнього середовища та санітарний стан населених пунктів. «Хоча екологічні служби видавали приписи, накладали штрафи й навіть притягували винуватців забруднення місцевості до кримінальної відповідальності, радикально вплинути на поліпшення екологічного стану вони не змогли» [12, с. 74].

Ситуація, яка склалася з природним середовищем, матеріальною і духовною культурою в Україні, насамперед пов'язана з тим, що в радянський період було відсутнє етнекологічне виховання населення на основі народних знань, набутих українським етносом упродовж всієї його історії.

В українській традиційно-побутовій культурі існувала низка застережень і покарань за неправильне поводження з природними ресурсами, особливостей взаємодії, а, отже, і взаємозалежності етносу та природного середовища.

Комуністична ідеологія ставилась занадто вороже до цілого комплексу народних екологічних знань і створювала такі умови, щоб знання цілої низки поколінь українців були втрачені. Радянський лозунг «ми в природи візьмемо все, що потрібно» виховував людей збайдужілих і безвідповідальних до своєї природи. Були поодинокі спроби звернути увагу на цю проблему в Радянському Союзі. Вчений В. Козлов у 1980-х рр. розробив теоретичні основи етнекології — використання етносами природного середовища та вплив цього середовища на етнос. Незважаючи на те, що було закладено теоретичне підґрунтя, радянська ідеологічна доктрина блокувала подальше вивчення етнекології, яка не стала предметом дослідження етнологів та архітекторів.

На заході зрозуміли, що нігілістичне ставлення до природи, екології людини має наслідки в біологічній, соціально-культурній сферах. Уже в 1950—1960-х рр. стали предметно вивчати екологічне питання. Французький вчений і архітектор Робер Леру задекларував про створення такої нової науки, як екологія людини — науки про житлове будівництво, яка ґрунтується на знанні взаємозв'язку людини з природою і, зокрема, його будівничою діяльністю в

навколишнім середовищі. Він уперше визначив, що до екологічних аспектів відносяться всі планувальні та конструктивні заходи, які пов'язані з забезпеченням у природному середовищі людині теплового, звукового, зорового спокою, захисту її від зlodiv, зайвої цікавості сусідів, гризунів, мух та створення необхідних санітарно-гігієнічних умов проживання. Забезпечення цих заходів пов'язане, насамперед, з взаєминами між організованим архітектурним простором самим етнофором та навколишнім природним середовищем.

Детальне ознайомлення з працею Р. Леру, використання її у викладанні курсу «Архітектурна екологія» в університетах, дало мені можливість звернути увагу на цю ділянку народних знань під час експедицій, які проводилися з 1994—2003 рр. в радіоактивно забруднених районах Полісся, розглянути народне будівництво як об'єкт, в якому присутній екологічний аспект. Дане дослідження ґрунтується на власних польових дослідженнях, які проводились автором за темами *народне і сакральне будівництво, гігієна*.

Питання етнології ми будемо розглядати з позиції місця людини в природному середовищі, хаті, дворі, садибі. Зауважимо, що етнологічний аспект присутній на всіх щаблях матеріальної та духовної культури. Перед тим, як перейти до викладу матеріалу, визначимось з термінологією та питаннями, які будемо розглядати.

«Сьогодні ми вже визнали існування етнології (етнічна екологія) як наукової дисципліни, що виникла на стику екології людини з етнографією, вивчає взаємодію етнічних суспільств з навколишнім середовищем, виявляється у біологічній, соціально-культурній, матеріальній сферах, тісно пов'язана з етнічною географією, етнічною антропологією й етнічною демографією» [9, с. 183].

Одним із підрозділів цієї наукової дисципліни є екологія архітектури, яка досліджує етнокультурні явища та їх процеси, функціонуючи на міждисциплінарному рівні двох наук — етнології та архітектури. Це комплекс народних знань та застережень, одержаних упродовж століть, які спрямовані на раціональне взаємоіснування між організованим архітектурним простором та оточуючим природним середовищем. Вона також вивчає прямі і зворотні зв'язки, що відбуваються між людиною і штучним середови-

щем, формує оптимальні умови для проживання, праці та відпочинку.

Екологічний аспект на Поліссі був присутній на всіх стадіях будівництва хати, господарських споруд та їх експлуатації. Насамперед він був пов'язаний з вибором місця, деревини для будівництва, власне будівництвом, організацією двору, традиційною системою життєзабезпечення в цих спорудах.

Народна традиція на Поліссі забороняла зводити хату на місцях, пов'язаних зі смертю людей, похованих на межі, на дорозі, перехресті, печищі — руїнах, де стояла стара хата, піч, на окапі. Як показали дослідження, «брудні» місця можуть вплинути на здоров'я людей, що там поселились. Наші заміри окапу (місце на землі довкола будівлі, де вода капає з даху на землю) засвідчили, що воно дійсно є брудним, тут радіація вища, ніж на подвір'ї. Заміри печищ показали те саме.

Мотивація таких застережень ґрунтувалася на тому, що «в хаті не буде вестись, не буде щастя, сім'я поділиться надвоє, в хаті жити не будеш, не буде ладу в хаті» тощо [6, с. 98—99; 11, с. 272—273].

Всі ці мотивації були направлені на вибір чистої екологічної ділянки, яка б із найменшими втратами після забудови впливала на природне середовище, а воно було найкращим для проживання та збереження здоров'я. Було застереження, що не дозволяється будувати на родючій землі.

Двадцять сім респондентів засвідчили, що через брак землі та її родючість батько заставляв будувати хати своїх синів на одному подвір'ї. «В тих господарствах, де було недостатньо землі, або ж вона була родюча, сини ставили свої хати поряд з батьковою, на одному подвір'ї» [11, с. 272]. Завдяки бережливому ставленню до родючої землі з'явилася нова планувальна схема — двір, на якому розташовувались кілька хат та багато господарських споруд. Планувальна організація двору також ґрунтувалася на тому, щоб поверхневі води швидко його залишали, не організовували болото, а зимою не створювалось на подвір'ї ожеледиці.

Особливу увагу приділяли поліщуки виборіві та заготівлі дерева на будівництво, яке мало забезпечити статичність, довговічність та гігієнічність будівлі. Докладно про вибір деревини на Поліссі викладено в статтях Я. Тараса [7, с. 94—101], Р. Радовича [4, с. 54—65; 3, с. 86], Р. Сілецького [6,

с. 95—99], тому ми зупинимось лише на екологічному аспекті. Вибір дерева на хату ґрунтувався на необхідності пошуку екологічно чистого будівельного матеріалу, який би відповідав найкращим умовам проживання [3, с. 86; 4, с. 54—65; 6, с. 95—99].

«В основі вибору дерева на хату лежали вікові дендрологічні, ботанічні, екологічні знання, знання про морфологічні ознаки рельєфу та хімічний склад ґрунту, набуті шляхом спостережень віків. Ці спостереження були основою для вироблення низки обрядово-ритуальних застережень щодо дерев з природними вадами (губами, наростами тощо) та дерев «помічених Богом» (вивернутих бурею, битих громом)» [11, с. 274].

Ці застереження забезпечували не тільки вибір дерева, яке найкраще відповідало довговічності, а й фізіологічним умовам проживання. Вони не були безпідставними, — учені довели, що домові гриби виділяють ферменти, від яких гниє дерево. Є два види гнилі: волокниста (руйнує зв'язуючі речовини між волокнами) і деструктивна (уражає целюлозу деревини) [1, с. 188—189].

Щоб запобігти гниттю, враженню грибами та жуками, дерево на хату рубали зимою, окорювали та сушили. На основі багатовікового спостереження було визначено, що стійкими до контакту з ґрунтом є дуб. Поліщуки на підвалини штандар, колодки, палі та нижні вінця хати господарських споруд брали дуб. Цей вибір був підтверджений науковими дослідженнями про «Натуральну довговічність деревини», згідно з якими встановлено, що є три категорії порід деревини, які по-різному контактують з ґрунтом. Довговічними є дуб, каштан, акація; недовговічними — сосна, піхта, ялина, модрина, в'яз, тополя, бук та фруктові дерева. В інтер'єрі без контакту з ґрунтом є стійкими дуб, каштан, акація, модрина, всі породи сосни, достатньо стійкими — в'яз, малостійкими — ялина, бук, всі породи білої деревини [1, с. 189].

Щоб запобігти загниванню штандарів, палів, колодок, які вкопувались у землю нижче глибини промерзання, їх виготовляли із прикореневої частини дуба, який росте на свободі. «Таке дерево має високий стовбур, багато товстого гілля, воно давало малий вихід ділової деревини, але завдяки значній сучкуватості було дуже міцним і стійким до загнивання» [3, с. 86].

Екологічні аспекти також були присутні при виконанні будівельних робіт. Палі, стовпи воріт, огорож, ушули, штандари, лутки встановлювали виключно по росту дерева (не вбивали, не вкопували проти росту дерева). Штандари вкопували у землю так, як дерево росте. Якщо це робилось не так, як було в природі, то буде кара. За інформацією респондентів «ушули, овшули обробляли і ставили так, як росте дерево, не дай Бог верх ногами». «Коли ушули в хліві поставили проти росту дерева, то в дворі не буде вестись скотина».

Обтесували «верхню частину ушули в чотири канти, нижня частина, яка закопувалась, лишалася необтесаною, що було доцільно з точки зору статичності та стійкості до гниття» [8, с. 97—113].

Такі застереження щодо встановлення стовпів ґрунтувались на двох аспектах. При застосуванні тесаних стовпів, одного поперечного розміру по всій довжині в нижній частині більше стесувались оболоні, залишалася стрижнева частина зі щільними річними кільцями. В цій частині багато живиці, вона більше стійка до зараження грибами та загнивання. Встановлення необтесаних стовпів — виключно як росте дерево — базувалося на тому, що воно внизу товще, більше статичне, тому буде довше служити. Стовпи воріт огорож, закопані так, як росли, є стійкішими, у них менша амплітуда коливання, бо маса дерева більша внизу. Вибір дуба для підвалин, штандарів, нижніх вінців обумовлювався не тільки достатньою стійкістю при контакті з ґрунтом, а також тим, що він достатньо стійкий до враження короїдами, термітами.

Деревину на сволок (трам) вкладали головою назовні, за межі зрубу хати (до сонця, до покуті), а ногами в сні. Прикоренева частина (окоренок, коренчак) була головою сволока, бо вона більше щільна, міцніша, з великим стрижнем, стійкіша до загнивання. Сьогодні оформлення головки у формі східчастих виступів, антропоморфної, фантастичної істоти пояснюють рудиментом дохристиянських вірувань або надбанням народного мистецтва [5, с. 85—86].

Аналіз профілів головок поздовжніх сволоків у будівлях другої половини XIX — поч. XX ст. показав, що східчасті виступи, рівчаки різного профілю у нижній частині сволока є стоками, які запобігали проникненню вологи всередину сволока та на стіну, а велика площа отримувалась через надання йому склад-

ного профілю, що давало можливість швидкому висиханню деревини і не допускало її гниття.

Щоб запобігти гниттю деревини внаслідок попадання дощової води у стики вінців стін, вибираючи драчку, слідкували, щоб не провисла губа (берег жолоба, який виходив на зовнішній бік будівлі, — він повинен був бути стрімкішим від внутрішнього) тобто вода при попаданні в жолоб мала стікати назовні [3, с. 88]. Архітектурно-конструктивне рішення поліської хати (великий винос дахів за межі стін, хати, господарських споруд, їх постійне провітрювання, правильно організований окап, призьба) запобігали їх замоканню та зараженню грибами та гниллю.

До європейського розуміння екологічних аспектів екології людини відноситься питання теплового, звукового, світлового, психологічного та гігієнічного комфорту.

Особливу увагу при будівництві, експлуатації хати поліщуки приділяли, поряд з її міцністю, довговічністю, ще й теплотехнічному комфорту. Тепловий комфорт поліської хати вирішувався на всіх рівнях під час вибору місця, дерева для будівництва хати, її планувальному вирішенні, в процесі будівництва та під час експлуатації. «Дерево на хату мало бути здорове та стрижневе (стрижньове). Сама етимологія слова стрижень вказує, що для хати па Поліссі брали основне, головне, опорне, осьове дерево» [11, с. 273].

За санітарно-гігієнічними вимогами брали сосну-перебердїну, «це крепка всередині сосна, яка має смолу — усух» [11, с. 278]. Вибір смолянистої сосни ґрунтувався не тільки на тому, що вона стійка до короїдів, гнилі, зараженню грибами, але є санітарно-гігієнічною деревиною. Стіни із смолянистої сосни виділяють фітонциди, які убивають і подавляють ріст і розвиток шкідливих організмів.

Всі народні застереження щодо: невикористання для будівництва дерев, битих громом (громовиці) — в таку хату буде грім бити; дерев, на яких росла оме-ла — в такій хаті будуть всі хворіти, не буде вести-ся сім'я; дерев зі свічкою — в таку хату буде бити грім; дерев з набутими дефектами, повалених вітром, вирваних бурею, — мають наукові пояснення. Ці дерева в науковій літературі відносяться до небезпечних дерев [2, с. 146—147]. Дерев, вражені оме-лою, погано ростуть, усихають; грибами — гни-ють; сухостійні, буреломні, вирвані вітром — вибра-

кувала природа, вони слабші від своїх братів, їх ослабили грибкові хвороби тощо [2, с. 228].

Статичність будівлі забезпечувало надійне вирішення основи під хатою. Поліщуки зводили хати на дубових штандарах. На сипких піщаних ґрунтах, щоб вони не сідали в пісок, використовували штандари із залишком прикореневої системи та встановлення під ними хрестовини. Поліщуки знали, що суха, здорова деревина на відкритому повітрі, захищена від дощу, не вражається грибами, не гние, довго служить. Це пояснює те, що вони також будували хати, господарські будівлі з осики та тополі.

Щоб забезпечити тепловий комфорт, поліщуки шукали для хати тепле місце. Його шукали босими ногами: «Йшла людина боса і вибирала тепле місце, а не холодне, де тепле повітря, строїти, де скотина лягає, де є опар (туман)» [7, с. 94—100]. Така необхідність ґрунтувалася на тому, що правильно вибране місце зменшувало втрати тепла при експлуатації хати, запобігало глибокому промерзанню ґрунту під хатою, давало змогу швидше отримати тепловий комфорт.

Паралельно з вибором теплого місця також вивчалися напрямки вітру, які бувають на вибраній ділянці. Якщо на цій ділянці спостерігається частий різкий вітер з певного напрямку, хати ставили чільним фасадом так, щоб він не знаходився проти цього вітру.

При будівництві і експлуатації хати поліщуки враховували природні особливості, які впливали на температурний режим. Наявність лісів на Поліссі, які виділяють значну кількість вологи в повітря, вплинуло на те, що тут слабші добові коливання температури повітря, нижча середня температура місячних максимумів повітря найтеплішого місяця, вище середня місячних мінімумів температура повітря найхолоднішого місяця, більша вологість повітря в найспекотніший місяць.

Щоб покращити температурний режим у хаті, який понижувала вологість, поліщуки орієнтували їх чільним фасадом (лицем до сонця) на південь, південний схід або південний захід. Сонячні промені, потрапляючи на зволожену повітрям шорстку темну поверхню дерев'яних стін, швидко їх осушували, поступово нагрівали, що покращувало збереження тепла в хаті.

Тепловий комфорт поліської хати базувався на поступовому переході від холодного температурного режиму до теплого, від теплого до холодного. Сіни

служили шлюзом між холодом і теплом, запобігали літом небезпеці простудних захворювань, які можуть виникнути при високій плюсовій температурі, коли різниця температури зовнішнього і внутрішнього повітря перевищує шість градусів. Поступовий перехід від мінусових температур до плюсових не давав можливості зимою опуститись (охолодитися) температурі внутрішнього повітря до точки роси (досягти стану насичення вологи. — Я. Т.). Таке рішення запобігало появі конденсації водяної пари на внутрішніх стінах сіней і хати.

На цьому принципі будувався і відвід диму з печі, який здійснювався в курних хатах через каглу в сіни, під даховий простір, пізніше в комин. Охолодження диму в сінях та під даховим простором запобігало конденсації водяної пари на внутрішній поверхні даху та на перекритті над хатою. Знаходження коми́на в сінях, які не мали перекриття, та їх вентиляція через відкриту знизу частину коми́на, також не давало можливості конденсуватися волозі на його внутрішніх поверхнях. Якщо сіни були теплі, комин потребував не тільки обмазування каркаса глиною, а й кращого утеплення, яке здійснювалося розчином глини зі соломою.

Відомо, що конденсат на стінах у хаті є однією з причин негативного впливу на здоров'я людей та гниття дерева. Щоб запобігти конденсації водяної пари на внутрішніх поверхнях стін, поліщуки на зиму їх утеплювали ззовні заґатами. Особливо потужні заґати споруджували з північної сторони.

Тепловий комфорт зимою також одержували за рахунок того, що в хаті не було протягу. Низькі двері, малі вікна, ставні також запобігали втратам тепла. Від проникнення холодного повітря в хату з сіней запобігала піч, розташована між тильною і пороговою стінами хати. Тепло від пічного отвору та самої печі в бік довгої фасадної стіни створював тепловий бар'єр, який перекривав доступ холодного повітря при відкриванні дверей зі сіней в хату.

Особливу увагу приділяли поліщуки утепленню стелі над хатою. Стелю над житловими приміщеннями утеплювали шаром землі, довгою житньою соломою, мохом. За свідченням респондентів утеплення косто́рою з льону було більш ефективним, «вона краще тримає тепло і не мокріє» [5, с. 89].

Рятувала від промерзання землі під хатою призьба, яку споруджували із колів, жердок, дощок, за-

повнювали землею, піском, та долівка, яка була на рівні з верхньою площиною нижньої підвалини. Старалися вище підва́лин споруджувати стіни із сосни, яка має хороші теплоізоляційні властивості.

Кращі теплотехнічні якості мало брусове дерево, в якого відтисували або відрізали оболонь і залишали найміцнішу і найстійкішу у теплотехнічному відношенні частину стовбура — стрижень [3, с. 86]. Хата з брусів сосни, у якої забрали оболонь, краще зберігала тепло. З метою теплоізоляції уцільнювали шви між вінцями шляхом вибирання драчкою поздовжнього па́зу, у який вкладали тонкий шар моху.

Здорове функціонування хати було неможливе без вирішення звукового та світлового комфорту. Відомо, що надмірне звукове проникнення негативно впливає на життєдіяльність всіх членів сім'ї. Хутірська система розселення, замкнутий двір забезпечували необхідний комфорт для проживання. Передача звуку повітрям пом'якшувалась та гасилася дерев'яними стінами, деревами та куцями. В хаті поширення звуку могло бути лише вночі, коли ткали або виконували іншу роботу. Саме планування хати з її поділом на дві частини, розташування спальних місць на печі, лежанку при глухій стіні на відстані більше 2,5 метрів від чільної сторони забезпечувало затишок.

Світловий комфорт спальних місць досягався тим, що вони розташовувалися далеко від джерел світла вікон, посвіта. Для домашніх робіт використовували місце біля вікон та безпосередньо біля посвіта, який був підвішений до стелі біля входу до хати.

Фізіологічний комфорт в хаті забезпечувався її пропорціями, які у плані були близькі до квадрата, вони давали можливість на невеликій площі не тільки проживати, а й раціонально виконувати різні домашні роботи. Всі висоти при будівництві хат (висота від поверхні долівки до нижньої площини поперечних сволоків, від долівки до підвіконника, череня тощо визначалася на основі антропологічного методу. «Відстань від долівки до підвіконника сягала майстрові «до пупа»; від долівки до нижньої площини верху віконної коробки — до нижніх кінчиків вух» [5, с. 84]. Визначені таким методом розміри сприяли комфортному функціонуванню в даному просторі людини.

Польові дослідження засвідчили існування в плануванні житла, двору, конструкціях вікон, дверей існування правила правої руки, правила правої сторо-

ни. Зокрема, вхідні двері між сіньми і двором відкривалися всередину, в праву сторону правою рукою, в хату правою рукою в праву сторону в бік сіней. Менш комфортне було відкривання дверей з хати в сіни лівою рукою, в ліву сторону. Більшість досліджених хат мають вхід зі сіней до хати зліва, інтер'єр розкривається по праву сторону, він краще сприймався. Менш комфортна хата із дзеркальним плануванням. Спочатку відкривали праву сторону воріт, пізніше — ліву. У господарських спорудах, клунях, хлівах одностворчасті ворота відкривались назовні в праву сторону.

На правій овшулі робили чверть, встановлювали бігун. Віконниці хат кінця ХІХ — початку ХХ ст. робили на одну створу, яка навішувалася на праву лутку. Їх відчиняли лише в праву сторону. Правило правої руки, правої сторони було в поліщуків, як у бойків і гуцулів та інших етнографічних груп українців. Побутувало воно і серед інших складових їх матеріальної та духовної культури.

Соціологи вважають, що житло людини має бути збудованим таким чином, щоб воно гарантувало безпеку проживання і не було в полі зайвої зацікавленості сусідів [1, с. 98]. Людина не може спокійно жити, спати, якщо вона не захищена від проникнення в її садибу, хату небажаних гостей. Вона має право на певний захист, який їй надає садиба, хата.

Захищеною від такої зайвої зацікавленості сусідів була хутірська система забудов садиб, яка забезпечувала непроникність ззовні в приватне життя господарів. Радянська влада зліквідувала таку хутірська система забудов садиб, згустивши їх у села, і тим самим створила некомфортні природно закладені умови проживання поліщуків. Польові дослідження це підтвердили. У с. Прилуки казали: «Не питай місце, а питай, який сусід», «Де люди лаються, туди не йди і хату не став» [11, с. 273].

Давня поліська зрубна хата, перекрита накотом, з малими вікнами, які закривалися ставнями зсередини, зовнішніми дверима, які відкривалися в сіни, давали можливість їх заблокувати із середини, забезпечувала надійний захист від проникнення в хату небажаних гостей як зі сторони дверей, так і даху. Пізніше почали робити «накоти» над коморами з метою захисту від злодіїв (сс. Левковичі, Листвин, Дідковичі).

Ще сьогодні можна зустріти залишки частоколів довкола садиб, які у давнину були високими, затрудняли проникнення у двір і садибу.

У хатах на Поліссі, в тильній (глухій) стіні влаштовували невелике четверте оглядове (смотрове) вікно, яке в народі одержало назву злодійське вікно (сс. Великі Миньки, Недашків, Іванків, Обиходи) [3, с. 90]. Це вікно призначалося для огляду господарського двору (щоб бачить хлів) та запобігти крадіж коней, худоби, птиці, фуражу тощо.

Більш давнім вентиляційним та оглядовим вікном можна вважати вікно на колі, яке сьогодні ще можна побачити в коморах (навскісно вирізаний шматок вінця обертається на кілку, вбитому в два суміжні вінці) [3, с. 90—91]. Через нього слідували за ситуацією на подвір'ї.

Важливе значення для здоров'я поліщуків мала гігієна — в хаті, садибі та побуті. Озеленення біля хати виконувало екологічні, фітотерапевтичні, оберегові та санітарно-гігієнічні функції: чемерицю (*Bidens tripartita*) садили для боротьби з мухами: новодки (ноготки), м'яту волохату, любисток (ромен-зілля) використовували для лікування; руту, барвінок і волошки для ритуальної функції [8, с. 97—113]. Важливим елементом гігієни є прибирання хати. Згідно з одержаною нами інформацією «хазяйка замітала перший раз, коли упоралися з піччю. До вечора, як замісять, то ще раз замітають» (с. Давидки). Наталія Бацан з с. Великої Фосні стверджувала, що «замітали хату хто як; ми дватри рази в день. Як нарobili сміття, то замітали. Мало хто один раз замітав в день». Якщо ж замітали ввечері, то сміття не виносили, щоб не снилися старі (померлі батьки. — Я. Т.). Вечірнє сміття тримали в куточку, де висіла поличка. Вранці його виносили на смітник (кучу). Не дозволяли нести і сипати сміття в тому місці, де ходить худоба (сс. Велика Фосня, Прилуки, Великий Кобилін, Давидки) [10, с. 184].

Сміття скидали також в закриті ями, які розташовували подалі від хати. У таких ямах ферментація протікає значно швидше, маса сміття розігривається і недоступна для мух, гризунів.

Важливим елементом санітарії та гігієни був стан долівки в хаті. За твердженням більшості респондентів, долівку мазали рудою глиною щосуботи (сс. Велика Фосня, Раківщина, Стара Радча). «М. Юзенчук з с. Раківщини мазала щосуботи білою глиною підлогу під лавками, столом, ліжком, а решта долівки — червоною глиною» [10, с. 184].

Щоб уникнути багатьох інфекційних захворювань, поліщуки воду після купання в цєбрі виливали в куток, закуток, утворений огорожею, спеціальну яму, яка накривалася, у таке місце, щоб по ньому ніхто не ходив. Використана в господарстві брудна вода, лужна після прання, мильна після миття виливалася в спеціально відведені місця, де сипкий ґрунт її фільтрував. Фекальна вода використовувалася в сільському господарстві. У поліщуків була система рециркуляції, яка здійснювалася об'єднанням господарських і дощових вод, що були в невеликій кількості і розумно спускалися в існуючі проточні води. До води відносилися з великою пошаною.

З метою покращення санітарного стану садиби поліщуки боролися з гризунами, мухами та комарами, які проникали до хати, комори. Питання боротьби з мухами, гризунами спеціально не вивчалось. Ми під час експедиції зафіксували інформацію, яка стосується цієї тематики з позиції організації поліської садиби.

Дослідження розташування хлівів та клунь стосовно до хати засвідчило, що до колективізації вони знаходилися на значній відстані від житла. Таке розташування господарських споруд було доречним, оскільки тут збирали гній у купи. Останнє є місцем розмноження мух. Така віддаленість будівель була певним бар'єром для їх проникнення у хату. Коли хліви були недалеко від хати або заблоковані з нею, вони організовували довкола гнійної ями дерев'яний бар'єр або з води (складали гній так, щоб його зі всіх боків оточувала гноївка). Через цей бар'єр не могли личинки вийти з гнійної ями, заритись у землю і перетворитись у лялечки, вони гинули.

Облаштування на Поліссі токів, клунь на значній відстані від хати було також доречним не тільки для того, щоб зберегти хліб від вогню, який з різних причин міг би виникнути в дворі, хаті, а й з позиції того, що гризуни знаходяться там, де є пожива. Амбари «робили на високих штандарах, щоб під ним собаки бігали». Таке рішення давало змогу господарю слідкувати за станом підлоги, краще бачити місце проникнення гризунів. Високі штандари, перев'язані повислом і змазані дьогтем, також запобігали проникненню гризунів. Бар'єром від проникнення мишей у хату була призьба, яку після конструктивного рішення заповнювали глицею із сосни.

Як ми вже вказували, особливу увагу приділяли поліщуки утепленню стелі над хатою довгою жит-

ньою соломою, присипали шаром землі, щоб уберегтися від мишей. Замість соломи давали костру з льону, яку порівняно менше, ніж солому, поїдають гризуни. Часто поєднували мох, на який накладали кострицю з білого льону («2—3 пальці корх, потім — на палець глиці й піщану засипку» [5, с. 90]. «Мох запобігав проникненню костри в щілини стелі, яка відіграла роль пароізоляції, глиця захищала від гризунів, а пісок був основним утеплювачем» [5, с. 90]. Глицю використовували й у «кіпцях», в яких зберігали картоплю: вона захищала від мишей. Яму застеляли соломою, насипали картоплю, на неї зверху теж стелили солому і присипали землею, зверху акуратно весь копець вистеляли глицею, щоб картоплю миші не їли.

Блощиці поліщуки виводили таким чином: їх обливали кип'ятком або настоєм зілля (багна). Останнім обробляли місця їх скупчення (с. Стара Радча).

На завершення необхідно відзначити, що на Поліссі упродовж багатьох століть був накопичений цілий комплекс народних знань з етнології — поведінки людини в навколишньому середовищі, що проявлялися в біологічній сфері, у традиційно-побутовій культурі і громадському побуті поліщуків. Ці знання передавалися від покоління до покоління, забезпечували раціональне використання води, землі, виховували гармонійне співіснування з рослинним і тваринним світом і були спрямовані на збереження та відновлення безперервності життєдіяльності етнокультурного середовища упродовж тисячоліть.

1. Леру Р. Экология человека — наука о жилищном строительстве / Робер Леру. — Москва : Стройиздат, 1970. — 263 с.
2. Лесная энциклопедия. — Москва : Советская энциклопедия, 1986. — Т. 2.
3. Радович Р. Деякі специфічні риси житла та господарських будівель на Поліссі (XIX — початок XX ст.) / Роман Радович // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : ІН НАН України, 2003. — Вип. 3. У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996.
4. Радович Р. Підбір та заготівля будівельної деревини на правобережному Поліссі / Роман Радович // Народознавчі зошити. — Львів, 1998. — Зош. 1. — С. 54—65.
5. Радович Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) / Роман Радович, Роман Сілецький // Народознавчі зошити. — Львів, 1996. — Зош. 2.

6. Сілецький Р. Звичаї та обряди, пов'язані з будівництвом / Роман Сілецький // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : ІН НАН України, 2003. — Вип. 3. У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. — С. 95—124.
7. Тарас Я. Вибір місця та дерева для будівництва хати на Поліссі (на основі матеріалів поліських експедицій 1994—1995 рр. в Київській та Житомирській обл.) / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити. — Львів, 1996. — Зош. 2. — С. 94—101.
8. Тарас Я. Елементи озеленення та благоустрою поліської садиби / Ярослав Тарас // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1997. — Вип. 1. Київське Полісся. 1994. — С. 97—113.
9. Тарас Я. Етнологія / Ярослав Тарас // Мала енциклопедія українського народознавства. — Львів, 2007. — С. 183.
10. Тарас Я. Зоління білизни, деякі аспекти гігієни та пов'язані з нею уявлення / Ярослав Тарас // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : ІН НАН України, 1999. — Вип. 2. Овруччина. 1995. — С. 184.
11. Тарас Я. Технологія спорудження та будівельні традиції у будівництві поліської хати від «закладчини» до «входчини» / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити. — 2001. — Зош. 2. — С. 272—281.
12. Федоренко Я. Стан екологічного середовища життєдіяльності селян у процесі трансформації аграрного сектору: історичний контекст / Яніна Федоренко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. — Вип. 19. — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014.

Yaroslav Taras

THE FOLK ECOLOGY
AND HYGIENE AT THE POLISSYA
(based on the expedition data`s of 1994—2003)

The role of ethnoecology in the folk building is under consideration; the term «ecology of architecture» is defined; ethnoecological aspects connected with choosing of place, wood and building processes are traced. The main attention is paid to the problems of heat, sound, light, psychological and hygienic comfort of habitats and realization for the rule of the right hand, right side.

Keywords: ethnoecology, ecology of human, folk building, hygiene, Polissya.

Ярослав Тарас

НАРОДНАЯ ЭКОЛОГИЯ
И ГИГИЕНА НА ПОЛЕСЬЕ
(по материалам экспедиций 1994—2003 гг.)

Рассматривается этноэкологический аспект в народном строительстве Полесья, подаются определения основных понятий по экологии архитектуры, прослеживаются этноэкологические подходы, связанные с выбором места, древесины для строительства, собственно строительством, а также особое внимание уделяется вопросам теплового, звукового, светового, психологического и гигиенического комфорта, правилам правой руки и правой стороны.

Ключевые слова: украинское Полесье, народная экология (этноэкология), народные знания, народное строительство, народная гигиена.